

ԿԱՐԵՆ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ

Բարձրագույն դատական խորհրդի անդամ

ՇՐՋԱԿԱ ՄԻՋԱՎԱՅՐԻ ՊԱՀՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՊԵՍ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ԲԱՂԱԴՐԻՉ

Սույն հոդվածը նվիրված է շրջակա միջավայրի պահպանության՝ որպես պետական անվտանգության կառուցվածքային բաղադրիչի սահմանադրաիրավական և տեսական վերլուծությանը: Աշխատանքում դիտարկվում են ազգային անվտանգության հայեցակարգային վերաիմաստավորումը էկոլոգիական մարտահրավերների պայմաններում, բնապահպանական անվտանգության միջազգային իրավական չափանիշների ձևավորումը, ինչպես նաև շրջակա միջավայրի պահպանության ինտեգրումը ազգային անվտանգության համակարգում: Հոդվածով հիմնավորվում է այն դիրքորոշումը, համաձայն որի էկոլոգիական անվտանգությունը ժամանակակից սահմանադրական պետության կայունության և ինքնիշխանության իրացման անհրաժեշտ նախապայման է, ընդ որում շրջակա միջավայրի ազգային անվտանգության բաղադրիչի արդյունավետ ապահովումը պահանջում է նաև ինստիտուցիոնալ երաշխիքներ, մասնավորապես՝ անկախ մասնագիտացված մարմնի (շրջակա միջավայրի պահպանության անկախ խորհրդի) միջոցով:

Հիմնաբառեր - շրջակա միջավայրի պահպանություն, պետական անվտանգություն, էկոլոգիական անվտանգություն, ազգային անվտանգության հայեցակարգեր, սահմանադրական անվտանգություն, կայուն զարգացում, միջսերնդային պատասխանատվություն, բնապահպանական ռիսկեր:

Ներածություն

Պետական անվտանգության ավանդական հայեցակարգը, որը պատմականորեն կենտրոնացած էր ռազմական, քաղաքական և տարածքային սպառնալիքների վրա, XX դարի վերջից և XXI դարի սկզբից սկսած՝ ենթարկվել է հիմնարար վերաիմաստավորման: Ազգային անվտանգության ընկալումը դուրս է եկել իշխանության ուղղահայաց և ռազմավարական ռիսկերի նեղ շրջանակից՝ ներառելով տնտեսական, տեղեկատվական, պարենային, էներգետիկ և, ոչ պակաս կարևոր, էկոլոգիական անվտանգության բաղադրիչը^{1,2,3}: Այս գործընթացն արտացոլում է ժամանակակից աշխարհի իրողությունը, որտեղ պետությունների կենսունակությանը սպառնացող վտանգները այլևս չեն սահմանափակվում սահմանների պաշտպանությամբ կամ ռազմական հակամարտություններով:

Շրջակա միջավայրի դեգրադացիան, կլիմայի գլոբալ փոփոխությունը, բնական ռեսուրսների սպառումը և տեխնածին աղետների աճող հավանականությունը ստեղծում են այնպիսի համակարգային ռիսկեր, որոնք ուղղակիորեն սպառնում են պետության տարածքային ամբողջականությանը, քաղաքացիների կյանքին ու առողջությանը, տնտեսական կայունությանը և սոցիալական համահունչությանը^{4,5}: Այս իրողությունը շրջակա միջավայրի պահպանությունը վերածում է ոչ թե սոսկ ոլորտային քաղաքականության, այլ ազգային անվտանգության առանցքային բաղադրիչի, որի անտեսումը կարող է հանգեցնել անդառնալի հետևանքների:

Սույն հոդվածի նպատակն է սահմանադրաիրավական և համեմատական իրավաբանության

մեթոդաբանությամբ հիմնավորել շրջակա միջավայրի պահպանության ինստիտուցիոնալ և հայեցակարգային ինտեգրումը պետական անվտանգության համակարգում՝ հաշվի առնելով միջազգային իրավական չափանիշները, առաջատար պետությունների փորձը և Հայաստանի Հանրապետության սահմանադրական կարգի առանձնահատկությունները^{6,7}:

Ազգային անվտանգության հայեցակարգի էկոլոգիական բաղադրիչը

Ազգային անվտանգության դասական հայեցակարգը, որը ձևավորվել էր Վեստֆալյան (ինքնիշխան պետությունների վրա հիմնված) համակարգի շրջանակներում, կենտրոնանում էր պետության ինքնիշխանության և տարածքային ամբողջականության պաշտպանության վրա: Այս մոտեցումը, որը գերակայում էր մինչև XX դարի վերջը, անվտանգությունը նույնացնում էր ռազմաքաղաքական հարթության հետ՝ ռազմական հզորությունը և դաշնակցային հարաբերությունները դիտարկելով որպես անվտանգության ապահովման հիմնական գործիքներ: Սակայն սառը պատերազմի ավարտից հետո միջազգային իրավական և քաղաքագիտական դոկտրինում սկսվեց ձևավորվել «մարդկային անվտանգության» (human security) հայեցակարգը, որը ընդլայնեց անվտանգության առարկայական շրջանակը և կենտրոնը պետությունից տեղափոխեց անհատի ու հասարակության վրա^{8,9}:

Մարդկային անվտանգության հայեցակարգը, որն առաջին անգամ համակարգված ձևակերպվեց ՄԱԿ-ի զարգացման ծրագրի 1994 թվականի զեկույցում, հետագայում ստացել է էական զարգա-

ցում և ինստիտուցիոնալ ամրապնդում: Մասնավորապես, Մարդկային անվտանգության հանձնաժողովի զեկույցը «Մարդկային անվտանգությունն այժմ» (Human Security Now, 2003), որը պատրաստվել է Ամարտյա Մենի (Amartya Sen) և Սադակո Օգատայի (Sadako Ogata) նախագահությամբ, ընդգծում է, որ անվտանգությունը պետք է դիտարկվի ոչ միայն որպես պետության պաշտպանություն, այլ որպես մարդու հիմնարար ազատությունների և կենսական շահերի համակողմանի պաշտպանություն՝ ներառելով տնտեսական, սոցիալական և շրջակա միջավայրի ռիսկերը: Նույն տրամաբանությունը զարգացվել է ՄԱԿ-ի Գլխավոր քարտուղար Քոֆի Անանի (Kofi Annan) «Ավելի լայն ազատության մեջ» (In Larger Freedom, 2005) զեկույցում, որտեղ մարդկային անվտանգությունը ներկայացվում է որպես զարգացման, անվտանգության և մարդու իրավունքների փոխկապակցված համակարգ: Վերջապես, ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեան 2012 թվականի 66/290 բանաձևով (UN General Assembly Resolution 66/290) տվեց մարդկային անվտանգության պաշտոնական սահմանումը՝ այն բնութագրելով որպես մարդու ազատության և արժանապատվության պաշտպանություն սպառնալիքներից՝ ընդգծելով դրա համապարփակ և միջոլորտային բնույթը^{10,11,12}:

Այս զարգացումները վկայում են, որ ժամանակակից միջազգային իրավական և քաղաքական դիսկուրսում անվտանգությունը այլևս չի սահմանափակվում ռազմական չափումով, այլ ներառում է նաև շրջակա միջավայրի պահպանության հետ կապված ռիսկերը՝ որպես մարդու^{13,14} և պետության կայունության հիմնարար պայման¹⁵:

Էկոլոգիական անվտանգության հայեցակարգային ձևավորման գործում առանցքային դեր ունեցավ նաև Բրունդիանդյան հանձնաժողովի 1987 թվականի «Մեր ընդհանուր ապագան» զեկույցը, որում կայուն զարգացման սկզբունքը ներկայացվեց որպես ներկա սերունդների կարիքների բավարարման եղանակ՝ առանց վտանգելու ապագա սերունդների կարողությունը բավարարելու սեփական կարիքները¹⁵: Այս սկզբունքը, ինտեգրելով տնտեսական զարգացման, սոցիալական արդարության և շրջակա միջավայրի պահպանության բաղադրիչները, ձևավորեց այն հայեցակարգային հիմքը, որի վրա հետագայում կառուցվեց ազգային անվտանգության բնապահպանական չափումը^{16,17}:

Ազգային անվտանգության տեսակետից շրջակա միջավայրը ստանում է երկակի բնույթ: Մի կողմից, այն հանդես է գալիս որպես ինքնուրույն օբյեկտ՝ շրջակա միջավայրի վիճակի պահպանման և վատթարացման կանխարգելման իմաստով: Մյուս կողմից՝ այն հանդիսանում է այլ անվտանգության չափումների սպառնալիքն առաջադրող նախադեպ: Բնական ռեսուրսների սպառումը կամ

անհավասար հասանելիությունը կարող է հանգեցնել ռազմական հակամարտությունների, իսկ էկոլոգիական աղետները՝ մեծամասշտաբ միգրացիոն շարժումների և սոցիալական անկայունության^{18,19}: Այս փոխկապակցվածությունը ցույց է տալիս, որ էկոլոգիական անվտանգությունը անջատ ոլորտ չէ, այլ պետական անվտանգության ամբողջ համակարգի ողնաշարային տարր:

Կլիմայի փոփոխության վերաբերյալ ժամանակակից գիտական դիսկուրսը հիմնվում է Կլիմայի փոփոխության հարցերով միջկառավարական փորձագիտական խմբի (Intergovernmental Panel on Climate Change, IPCC) զեկույցների վրա, որոնք ներկայացնում են գլոբալ գիտական կոնսենսուսը տվյալ ոլորտում: IPCC-ի վեցերորդ գնահատման զեկույցը (Sixth Assessment Report, 2021-2023) հաստատում է, որ կլիմայի փոփոխությունը ունի արդեն իսկ դրսևորվող և արագացող ազդեցություններ բնական համակարգերի, մարդկային առողջության, տնտեսական կայունության և սոցիալական ինստիտուտների վրա՝ ձևավորելով բազմաշերտ և համակարգային ռիսկեր: Այս պայմաններում կլիմայական փոփոխության հիմնախնդրի իրավական և սահմանադրաիրավական վերլուծությունը չի կարող համարվել լիարժեք և գիտականորեն հիմնավորված առանց IPCC-ի եզրակացությունների հաշվառման, քանի որ վերջիններս հանդիսանում են ոչ միայն գիտական փաստարկման, այլև պետական քաղաքականությունների և միջազգային իրավական պարտավորությունների ձևավորման առաջնային հիմք²⁰:

Հետևաբար, կլիմայական ռիսկերի գնահատումը և դրանց ազդեցության իրավական արժևորումը պահանջում են հենվել IPCC-ի կողմից ներկայացված գիտական տվյալների վրա՝ ապահովելով ինչպես վերլուծության հավաստիությունը, այնպես էլ դրա համապատասխանությունը միջազգային ընդունված չափանիշներին:

Շրջակա միջավայրի պահպանության՝ որպես պետական անվտանգության բաղադրիչի հիմնավորման համար անհրաժեշտ է վերլուծել, թե ինչպես են ժամանակակից բնապահպանական ռիսկերը ձեռք բերում սպառնալիքային բնույթ: Տեսական գրականության մեջ առանձնացվում են էկոլոգիական սպառնալիքների մի քանի կատեգորիաներ, որոնցից յուրաքանչյուրն ունի անվտանգության յուրահատուկ հետևանքներ²¹:

Առաջին կատեգորիան ներառում է կլիմայի գլոբալ փոփոխությունից բխող սպառնալիքները, որոնք XXI դարում աստիճանաբար ստացել են պետությունների անվտանգության ռազմավարություններում ընդգրկված բնույթ: Կլիմայի փոփոխության և անվտանգության փոխկապակցվածության ինստիտուցիոնալ ճանաչման կարևոր նախադեպ է հանդիսանում այն հանգամանքը, որ

2007 թվականի ապրիլի 17-ին ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհուրդը 5663-րդ նիստում պաշտոնապես քննարկեց կլիմայի փոփոխության հնարավոր ազդեցությունները միջազգային խաղաղության և անվտանգության վրա՝ ընդգծելով, որ կլիմայական գործընթացները կարող են խորացնել ռեսուրսային սակավությունը, խթանել միգրացիոն հոսքերը և սրել սոցիալ-տնտեսական լարվածությունները: Թեև այդ քննարկումը չի հանգեցրել պարտադիր իրավական ուժ ունեցող որոշման ընդունման, այն հիմք է դրել կլիմայական ռիսկերի՝ որպես համակարգային անվտանգային սպառնալիքների ընկալմանը, ինչը հետագայում արտացոլվել է մի շարք պետությունների և միջազգային կազմակերպությունների քաղաքական փաստաթղթերում. մասնավորապես, Եվրամիությունը, ԱՄՆ-ը, Մեծ Բրիտանիան և այլ երկրներ կլիմայական ռիսկերը ներառել են իրենց ազգային անվտանգության ռազմավարությունների մեջ^{22,23}:

Կլիմայի փոփոխության հետ կապված ռիսկերը ներառում են ծայրահեղ եղանակային երևույթները, ծովի մակարդակի բարձրացումը, ջրային ռեսուրսների պակասը, գյուղատնտեսական արտադրողականության անկումը և, որպես հետևանք՝ պարենային անապահովությունը և զանգվածային տեղահանությունները^{24,25,26}:

Երկրորդ կատեգորիան վերաբերում է տեխնոլոգիաների և արտադրանքների աղետների սպառնալիքներին: Չեռնոբիլյան վթարը (1986)²⁷, Ֆուկուշիմայի ատոմակայանի աղետը (2011)²⁸, Բհոպալի քիմիական արտահոսքը (1984)²⁹ և այլ միջադեպերը ցույց տվեցին, որ արդյունաբերական գործունեության հետ կապված ռիսկերը կարող են խաթարել ոչ միայն կոնկրետ տարածքների էկոլոգիական վիճակը, այլ նաև ունենալ ազգային և միջազգային անվտանգության հետևանքներ: Տեխնոլոգիաները վտանգի են ենթարկում մարդկանց կյանքը և առողջությունը, խարխալում տնտեսությունը, հանգեցնում են տարածքների երկարաժամկետ անօգտագործելիության և պահանջում հսկայական պետական ռեսուրսներ հետևանքների վերացման համար:

Երրորդ կատեգորիան կապված է ռեսուրսային սպառումի և դրա հետ կապված ռազմավարական մրցակցության հետ: Ջրի, հողի, անտառների և օգտակար հանածոների աճող պակասը ստեղծում է պայմաններ ոչ միայն ներպետական կոնֆլիկտների, այլև միջպետական լարվածության համար: Տեսական գրականության մեջ այս երևույթը բնորոշվում է որպես «ռեսուրսային կոնֆլիկտներ» (resource conflicts), որոնց դասական օրինակներն են ջրային ռեսուրսների շուրջ ձևավորված լարվածությունները Մերձավոր Արևելքում (օրինակ՝ Հորդանան գետի ավազան, Տիգրիս-Եփրատ համակարգ) և Կենտրոնական Ասիայում (Ամուդարյա և

Սիրդարյա գետերի օգտագործման շուրջ հակասություններ) (Homer-Dixon, 1999; Gleick, 1993; UNEP, 2016)^{30,31}:

Հայաստանի Հանրապետության համար, որը գտնվում է կլիմայական փոփոխությունների նկատմամբ խոցելի տարածաշրջանում և ունի սահմանափակ ջրային ռեսուրսներ, այս ռիսկերը ձեռք են բերում ռազմավարական նշանակություն՝ հատկապես ջրային անվտանգության և պարենային կայունության տեսանկյունից, ինչը հաստատվում է միջազգային կազմակերպությունների գնահատականներով, մասնավորապես՝ Համաշխարհային բանկի (World Bank, 2018) և ՄԱԿ-ի զարգացման ծրագրի (United Nations Development Programme, UNDP, 2020) համապատասխան գեկույցներում^{32,33,34,35,36}:

Չորրորդ կատեգորիան ներառում է կենսաբազմազանության կորստի և էկոհամակարգերի վատթարացման սպառնալիքները, որոնք, թեև հաճախ դիտվում են որպես ոչ անմիջական ռիսկեր, իրականում ունեն երկարաժամկետ և կուտակային ազդեցություն պետության կայունության վրա³⁷: Էկոհամակարգերի ծառայությունների կորուստը՝ փոշոտման, ջրի մաքրման, հողի բարելավման և այլ գործառնությունների նվազումը՝ ուղղակի ազդեցություն ունի գյուղատնտեսության արտադրողականության և սննդային անվտանգության վրա: Այս ռիսկերի անտեսումը երկարաժամկետ հեռանկարում կարող է հանգեցնել տնտեսական հիմքերի խարխալմանը, ինչը ազգային անվտանգության հիմնարար սպառնալիք է:

Շրջակա միջավայրի պահպանության միջազգային իրավական չափանիշները անվտանգության համատեքստում

Շրջակա միջավայրի պահպանության ինտեգրումը պետական անվտանգության համակարգում հիմնված է միջազգային իրավական չափանիշների լայն համալիրի վրա, որը ձևավորվել է վերջին կես դարի ընթացքում: Այս չափանիշների ձևավորման ելակետային փաստաթուղթ է համարվում ՄԱԿ-ի 1972 թվականի Ստոկհոլմյան հռչակագիրը մարդու շրջակա միջավայրի մասին, որը առաջին անգամ ճանաչեց շրջակա միջավայրը որպես միջազգային իրավունքի ինքնուրույն օբյեկտ: Հռչակագրի 1-ին սկզբունքը հռչակեց մարդու հիմնարար իրավունքն ազատության, հավասարության և բավարար կյանքի պայմանների՝ այնպիսի որակի միջավայրում, որը թույլ է տալիս արժանապատիվ գոյություն և բարեկեցություն³⁸:

1992 թվականի Ռիո դե Ժանեյրոյի համաժողովը և դրա արդյունքում ընդունված «Ռիոյի հռչակագիրը շրջակա միջավայրի և զարգացման մասին» ամրապնդեցին կայուն զարգացման սկզբունքը որպես միջազգային իրավունքի հիմնարար

նորմ: Հռչակագրի 1-ին սկզբունքը սահմանում է, որ մարդիկ գտնվում են մտահոգությունների կենտրոնում և ունեն բնության հետ ներդաշնակ առողջ ու արտադրական կյանքի իրավունք: Այս փաստաթղթի 25-րդ սկզբունքը հատկապես նշանակալի է անվտանգության համատեքստում, քանի որ այն ուղղակիորեն ամրագրում է խաղաղության, զարգացման և շրջակա միջավայրի պահպանության փոխկապակցվածությունն ու անբաժանելիությունը³⁹:

Միջազգային իրավունքում էկոլոգիական անվտանգության համար առանձնահատուկ նշանակություն ունեն 1992 թվականի ՄԱԿ-ի կլիմայի փոփոխության շրջանակային կոնվենցիան, 1997 թվականի Կիոտոյի արձանագրությունը և 2015 թվականի Փարիզյան համաձայնագիրը, որոնք ձևավորում են գլոբալ կլիմայական քաղաքականության իրավական հիմքը^{40,41,42}: Այս փաստաթղթերը կարևոր են ոչ միայն բնապահպանական, այլ նաև անվտանգության տեսանկյունից, քանի որ դրանք սահմանում են պետությունների պարտավորությունները՝ նվազեցնելու կլիմայական ռիսկերը, որոնք կարող են դառնալ ինչպես ազգային, այնպես էլ միջազգային անվտանգության սպառնալիք⁴³:

1998 թվականին ընդունված Օրինուսի կոնվենցիան «Շրջակա միջավայրի հարցերում տեղեկատվության մատչելիության, որոշումների ընդունման գործընթացում հանրության մասնակցության և արդարադատության մատչելիության մասին» ձևավորում է այն ընթացակարգային երաշխիքների համակարգը, առանց որոնց շրջակա միջավայրի պահպանությունը չի կարող արդյունավետորեն գործել որպես անվտանգության բաղադրիչ: Հայաստանի Հանրապետությունը, 2001 թվականին վավերացնելով Օրինուսի կոնվենցիան, ստանձնել է հանրային մասնակցության ապահովման, տեղեկատվության մատչելիության և իրավական պաշտպանության իրավունքի երաշխավորման միջազգային պարտավորություններ⁴⁴:

Եվրոպական դատարանի նախադեպային իրավունքը, թեև ուղղակիորեն չի օգտագործում «ազգային անվտանգության» եզրույթը, փաստացիորեն զարգացրել է այնպիսի մոտեցում, որի համաձայն շրջակա միջավայրի հետ կապված համակարգային ռիսկերը դիտարկվում են որպես պետության կողմից կառավարման և կանխարգելման ենթակա սպառնալիքներ: Հատկապես Verein KlimaSeniorinnen Schweiz and Others v. Switzerland գործով դատարանը հաստատեց, որ պետությունները պարտավոր են ապահովել արդյունավետ պաշտպանություն կլիմայական փոփոխության լուրջ ազդեցություններից, ինչը բնութագրվում է ազգային անվտանգության⁴⁵ ապահովման դասական գործառնությունների հետ :

Եվրոպական միության իրավական համակարգում շրջակա միջավայրի պահպանության և անվտանգության ինտեգրումը դրսևորվել է «Եվրոպական կանաչ գործարքի» (European Green Deal, 2019) շրջանակներում, որը, սակայն, հանդիսանում է ավելի լայն նորմատիվ և ռազմավարական համակարգի միայն մեկ բաղադրիչ: Շրջակա միջավայրի պաշտպանության և անվտանգության փոխկապակցվածության իրավական հիմքերը ամրագրված են նաև Եվրոպական միության հիմնադիր պայմանագրերում և հիմնարար իրավական ակտերում. մասնավորապես, Եվրոպական միության մասին պայմանագրի 3-րդ հոդվածը (Treaty on European Union, Article 3) շրջակա միջավայրի բարձր մակարդակի պաշտպանությունը և դրա որակի բարելավումը սահմանում է որպես միության հիմնարար նպատակներից մեկը՝ այն ներառելով կայուն զարգացման սկզբունքի շրջանակում, իսկ Եվրոպական միության հիմնարար իրավունքների խարտիայի 37-րդ հոդվածը (Charter of Fundamental Rights of the European Union, Article 37) պարտադրում է ապահովել շրջակա միջավայրի պաշտպանության բարձր մակարդակ և դրա ինտեգրում միության քաղաքականություններում՝ այն կապելով մարդու հիմնարար իրավունքների պաշտպանության հետ^{46,47}:

Միաժամանակ, Եվրոպական միության ռազմավարական փաստաթղթերը, մասնավորապես՝ «Եվրոպական ռազմավարական կոմպասը» (EU Strategic Compass, 2022), կլիմայական և բնապահպանական ռիսկերը դիտարկում են որպես անվտանգային միջավայրի վրա ազդող գործոններ՝ ընդգծելով դրանց ազդեցությունը ռեսուրսային սակավության, հակամարտությունների և սոցիալ-տնտեսական անկայունության վրա⁴⁸:

Այս համակցված մոտեցումը ունի ուղղակի իրավաքաղաքական նշանակություն նաև Հայաստանի Հանրապետության համար, որը Եվրոպական միության հետ հարաբերությունները կարգավորում է Համապարփակ և ընդլայնված գործընկերության համաձայնագրի՝ Comprehensive and Enhanced Partnership Agreement շրջանակներում: Սույն համաձայնագիրը նախատեսում է շրջակա միջավայրի ոլորտում իրավական մոտարկում (approximation of legislation) և կայուն զարգացման սկզբունքների ներդրում, ինչը ներառում է ոչ միայն ոլորտային բնապահպանական նորմերի ընդունում, այլև շրջակա միջավայրի պաշտպանության ինտեգրում տնտեսական, էներգետիկ և անվտանգային քաղաքականություններում: Հետևաբար, Եվրոպական միության իրավական մոդելը Հայաստանի համար հանդես է գալիս որպես պարտավորեցնող և ուղղորդիչ հիմք, որի շրջանակներում շրջակա միջավայրի պահպանությունը պետք է դիտարկվի ոչ միայն որպես առանձին ոլորտային քա-

դաքականություն, այլև որպես ազգային անվտանգության և ռազմավարական կառավարման համակարգի անբաժանելի բաղադրիչ^{49,50} :

Շրջակա միջավայրի պահպանության սահմանադրականացման համեմատական վերլուծությունը որպես անվտանգության երաշխիք

Ժամանակակից սահմանադրական զարգացումները ցույց են տալիս, որ շրջակա միջավայրի պահպանությունը դարձել է սահմանադրական կարգի կարևոր տարր: Սա նշանակում է, որ էկոլոգիական պաշտպանությունը կարևոր է նաև պետական անվտանգության և հասարակության բարօրության համար: Ուստի նոր սահմանադրությամբ այն պետք է ոչ թե պարզապես կրկին նշվի, այլ զարգացվի և ամրապնդվի՝ ինչպես ընդունված է զարգացած ժողովրդավարական պետությունների սահմանադրություններում, որպես արդեն ամրագրված արժեքի արդյունավետ երաշխիք^{51,52,53} :

Գերմանիայի Դաշնային Հանրապետության Հիմնական օրենքի 20a հոդվածը, որն ընդունվել է 1994 թվականին և փոփոխվել 2002 թվականին, ամրագրում է պետության պարտավորությունը պաշտպանելու բնական կենսամիջավայրը և կենդանիներին՝ նաև ապագա սերունդների նկատմամբ պատասխանատվության շրջանակում⁵⁴ :

Գերմանական Դաշնային Սահմանադրական դատարանի 2021 թվականի կլիմայի որոշումը այս սկզբունքին տվեց նոր իրավական բովանդակություն: Սահմանադրական դատարան են դիմել մի շարք անհատներ (հիմնականում երիտասարդներ) և բնապահպանական կազմակերպություններ՝ վիճարկելով Գերմանիայի 2019 թ. «Կլիմայի պաշտպանության մասին օրենքը»:

Դիմումատուները պնդել են, որ օրենքի դրույթները հակասում են հիմնական օրենքով երաշխավորված կյանքի և առողջության պաշտպանության (հոդվ. 2) և ապագա սերունդների նկատմամբ պետական պատասխանատվության (հոդվ. 20a) պահանջներին, քանի որ սահմանում են արտանետումների կրճատման պարտավորություններ միայն մինչև 2030 թ.՝ թողնելով հետագա ժամանակահատվածը անորոշ և արդյունքում անհամաչափ բեռ փոխանցելով ապագա սերունդներին՝ ստեղծելով կլիմայական փոփոխություններից բխող իրական և աճող ռիսկեր նրանց իրավունքների համար:

Սահմանադրական դատարանը արձանագրեց, որ պետությունն ունի սահմանադրական պոզիտիվ պարտավորություն՝ պաշտպանելու հիմնարար իրավունքները նաև կլիմայական փոփոխություններից բխող երկարաժամկետ ռիսկերից՝ կիրառելով կանխարգելիչ մոտեցում: Դատարանը հատուկ ընդգծեց միջսերնդային արդարության սկզբունքը՝ նշելով, որ արտանետումների կրճատման բեռը չի կարող անհամաչափորեն տեղափոխվել

վել ապագա սերունդների վրա, քանի որ դա կարող է էականորեն սահմանափակել նրանց հիմնարար իրավունքների իրացումը: Դատարանը եզրակացրեց, որ օրենքը հակասահմանադրական է այնքանով, որքանով այն չի նախատեսում բավարար հստակ և կանխատեսելի կարգավորում 2030 թվականից հետո ընկած ժամանակահատվածի համար՝ վտանգելով հիմնարար իրավունքների արդյունավետ պաշտպանությունը:

Այս որոշումը կարևոր նշանակություն ունի էկոլոգիական անվտանգության սահմանադրականացման գործընթացում, քանի որ ցույց է տալիս, որ դատական վերահսկողությունը կարող է ապահովել բնապահպանական պարտավորությունների իրական կատարումը:

Ֆրանսիայի Հանրապետության 2005 թվականի Շրջակա միջավայրի սահմանադրական խարտիան, որը դարձավ սահմանադրական բլոկի մաս, ներառում է այնպիսի սկզբունքներ, ինչպիսիք են կանխարգելման, նախազգուշության և աղտոտողի կողմից վճարման սկզբունքները: Ֆրանսիական Սահմանադրական խորհուրդը իր նախադեպային իրավունքում շրջակա միջավայրի պահպանությունը ճանաչել է որպես «մարդկության ընդհանուր ժառանգության» մաս, ինչը իրավաբանորեն ամրապնդում է այս արժեքի անվտանգության հարթություն:

Շվեյցարիայի Դաշնային Սահմանադրության 2-րդ հոդվածը, որը սահմանում է Դաշնության նպատակները, հստակ ներառում է բնական հիմքերի պահպանությունը որպես պետական անվտանգության ինստիտուցիոնալ նպատակներից մեկը՝ ազատության, բարեկեցության և երկրի անկախության հետ միասին: Այս ձևակերպումը բացահայտ ցույց է տալիս էկոլոգիական պաշտպանության և պետական անվտանգության սահմանադրաիրական անբաժանելիությունը:

Առանձնահատուկ հետաքրքրություն է ներկայացնում Էկվադորի Հանրապետության 2008 թվականի Սահմանադրությունը, որն առաջին անգամ աշխարհում սահմանադրորեն ճանաչեց բնության իրավունքները: Այս էկոցենտրիկ մոտեցումը, որ բխում է բնիկ ժողովուրդների ավանդական աշխարհայացքից (Pachamama հասկացությունից), ամրագրում է, որ բնությունը չի կարող դիտվել բացառապես որպես մարդու համար ռեսուրս, այլ ունի ինքնուրույն իրավասություններ⁵⁵ : Այս մոդելը, չնայած որ ունի իրավակիրառական դժվարություններ, ներկայացնում է էկոլոգիական անվտանգության սահմանադրականացման ամենախիստ ձևերից մեկը:

Ներկայացված սահմանադրական մոդելների համադրական վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ շրջակա միջավայրի պահպանության սահմանադրականացման արդյունավետությունը կախված է

ոչ միայն նորմատիվ ամրագրման ձևից, այլև դրա գործնական կիրառելիությունից և ինստիտուցիոնալ ապահովումից: Գերմանիայի մոդելը, որտեղ շրջակա միջավայրի պաշտպանությունը ամրագրված է որպես պետության օբյեկտիվ պարտականություն (Հիմնական օրենքի 20ա հոդված), առավելապես բնութագրվում է իր ինստիտուցիոնալ կառուցվածք և իրավական կանխատեսելիությամբ՝ ապահովելով քաղաքականությունների շարունակականություն և վարչական համակարգի համաչափ գործունեություն:

Սակայն այն ունի սահմանափակումներ՝ կապված անհատական սուբյեկտիվ իրավունքի բացակայության հետ, ինչը նվազեցնում է քաղաքացիների անմիջական դատական պաշտպանության հնարավորությունները: Հակառակ դրան՝ Էկվադորի մոդելը, որը ճանաչում է բնության իրավունքները, ստեղծում է առավել առաջադեմ և նորմատիվորեն համարձակ կառուցվածք, սակայն դրա արդյունավետությունը հաճախ կախված է դատական պրակտիկայի և ինստիտուցիոնալ կարողությունների մակարդակից, ինչը կարող է հանգեցնել կիրառման անկայունության: Ֆրանսիայի մոդելը գտնվում է միջանկյալ դիրքում՝ համադրելով սահմանադրական արժեքների մակարդակում շրջակա միջավայրի պաշտպանությունը և դատական վերահսկողության մեխանիզմները, մինչդեռ Շվեյցարիայի մոտեցումը առավելապես ինտեգրում է այն պետական նպատակների համակարգում՝ ապահովելով քաղաքական-ծրագրային հետևողականություն: Այս համատեքստում կարելի է եզրակացնել, որ Հայաստանի Հանրապետության համար առավել նպատակահարմար է համակցված մոդելը, որը միավորում է գերմանական ինստիտուցիոնալ կայունությունը և ֆրանսիական-էկվադորյան մոդելների իրավակենտրոն բաղադրիչները՝ միաժամանակ ապահովելով ինչպես պետության հստակ դրական պարտավորությունների ամրագրում, այնպես էլ շրջակա միջավայրի պաշտպանության՝ որպես անմիջական կիրառելի սուբյեկտիվ իրավունքի ճանաչում: Այսպիսի մոտեցումը հնարավորություն կտա հաղթահարել զուտ դեկլարատիվ սահմանադրականացման ռիսկը և ձևավորել իրավական ու ինստիտուցիոնալ մեխանիզմների համակարգ, որը արդյունավետորեն կապահովի շրջակա միջավայրի պաշտպանությունը՝ որպես ազգային անվտանգության և մարդու հիմնարար իրավունքների բաղադրիչ:

Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության 12-րդ հոդվածը, որը սահմանում է, որ պետությունը նպաստում է շրջակա միջավայրի պահպանությանը, բարելավմանը և վերականգնմանը, բնական պաշարների ողջամիտ օգտագործմանը՝ ղեկավարվելով կայուն զարգացման սկզբունքով և հաշվի առնելով պատասխանատվությունը ապա-

գա սերունդների առջև, ինտեգրում է էկոլոգիական պաշտպանության արդյունավետ սահմանադրաիրավական մեխանիզմները⁵⁶: Սակայն, չնայած սահմանադրական մակարդակում այս դրույթի առկայությանը, շրջակա միջավայրի պահպանության ինտեգրումը ազգային անվտանգության համակարգում դեռևս պահանջում է ինստիտուցիոնալ ամրապնդում և հայեցակարգային զարգացում⁵⁷:

Շրջակա միջավայրի պահպանությունը Հայաստանի Հանրապետության պետական անվտանգության համակարգում

Հայաստանի Հանրապետության համար շրջակա միջավայրի պահպանության ինտեգրումը պետական անվտանգության համակարգում ունի առանձնահատուկ նշանակություն, որը պայմանավորված է երկրի աշխարհագրական դիրքով, տնտեսական կառուցվածքով, ռեսուրսային սահմանափակումներով և տարածաշրջանային սպառնալիքներով: Հայաստանը, լինելով լեռնային երկիր՝ սահմանափակ ջրային ռեսուրսներով և զգալուն էկոհամակարգերով, առանձնահատուկ խոցելի է կլիմայի փոփոխության, երաշտների և արդյունաբերական գործունեության բացասական էկոլոգիական հետևանքների նկատմամբ⁵⁸:

Հայաստանի Հանրապետության 2020 թվականին ընդունված Ազգային անվտանգության ռազմավարությունը շրջակա միջավայրի պահպանությունը դիտարկում է որպես ազգային անվտանգության կարևոր տարր: Ռազմավարությունում ընդգծվում են այնպիսի հիմնախնդիրներ, ինչպիսիք են ջրային ռեսուրսների կառավարումը, Սևանա լճի էկոհամակարգի և անտառների պահպանությունը, կլիմայի փոփոխությանը հարմարվելը և հանքարդյունաբերության բնապահպանական ռիսկերի կառավարումը: Այս հիմնախնդիրներից յուրաքանչյուրը ունի ոչ միայն բնապահպանական, այլ նաև անվտանգության արտահայտված հարթություն:

Սևանա լճի հիմնահարցը հայկական բնապահպանական անվտանգության խորհրդանշական կատեգորիա է ներկայացնում: Որպես Անդրկովկասի ամենախոշոր քաղցրահամ ջրային մարմին, Սևանա լիճը ունի ոչ միայն էկոլոգիական, այլ նաև ռազմավարական նշանակություն՝ որպես խմելու ջրի, ռոռզման և ձկնային ռեսուրսների աղբյուր: Լճի մակարդակի անկումը, էվտրոֆիկացիան և էկոհամակարգի վատթարացումը համակարգային սպառնալիք են ազգային պարենային և ջրային անվտանգությանը: Հայաստանի Հանրապետության «Սևանա լճի մասին» 2001 թվականի օրենքը և հետագա օրենսդրական ակտերը ձևավորում են այս հիմնախնդրի իրավական կարգավորման շրջանակը, սակայն դրանց իրականացումը պահանջում է ինստիտուցիոնալ ամրապնդում և միջոլոր-

տալին համակարգում^{59,60} :

Հանքարդյունաբերության ոլորտը Հայաստանի համար կազմում է անվտանգության և էկոլոգիական պաշտպանության հակադրման առավել բարդ դաշտերից մեկը: Մի կողմից, հանքարդյունաբերությունը կարևոր դեր ունի պետության տնտեսական անվտանգության ապահովման գործում, մյուս կողմից՝ այն կարող է առաջացնել երկարաժամկետ էկոլոգիական վնաս, որը խարխուլում է տեղական համայնքների առողջությունը, ջրային ռեսուրսների որակը և տարածքների մշտական բնակելիությունը: Ամուլսարի հանքավայրի շուրջ ձևավորված հանրային և իրավական հակասությունները ցույց են տալիս, որ առանց համապարփակ բնապահպանական ազդեցության գնահատման և հանրային մասնակցության իրական ապահովման՝ հանքարդյունաբերության որոշումները կարող են դառնալ ոչ միայն իրավական, այլ նաև սոցիալական անկայունության և անվտանգության սպառնալիքի աղբյուր^{61,62} :

Կլիմայի փոփոխության հարմարման ուղղությամբ Հայաստանը 1993 թվականին վավերացրեց ՄԱԿ-ի կլիմայի փոփոխության շրջանակային կոնվենցիան, իսկ 2017 թվականին՝ Փարիզյան համաձայնագիրը^{63,64} : 2021 թվականին ընդունված Հայաստանի Հանրապետության ազգային որոշմամբ սահմանված ներդրումը (Nationally Determined Contribution) 2030 թվականին նախատեսում է ջերմոցային գազերի արտանետումների 40 տոկոսով նվազեցում 1990 թվականի մակարդակի համեմատ: Այս պարտավորությունների կատարումը պահանջում է ազգային անվտանգության ռազմավարության, տնտեսական քաղաքականության և բնապահպանական իրավունքի համակցված զարգացում:

Շրջակա միջավայրի պահպանության ինստիտուցիոնալ մեխանիզմները անվտանգության ապահովման համակարգում

Շրջակա միջավայրի պահպանության՝ որպես պետական անվտանգության բաղադրիչի արդյունավետ իրացումը պահանջում է համապատասխան ինստիտուցիոնալ մեխանիզմների ձևավորում, որոնք ապահովում են միջոլորտային համակարգում, կանխարգելիչ գործողությունների հնարավորությունը և ռիսկերի իրական ժամանակում կառավարումը: Այս մեխանիզմները կարող են խմբավորվել երեք հիմնական կատեգորիաների մեջ՝ կանխարգելիչ, մոնիթորինգային և արձագանքային^{65,66} :

Կանխարգելիչ մեխանիզմները ներառում են շրջակա միջավայրի վրա ազդեցության գնահատման (ՇՄԱԳ) ընթացակարգերը, ռազմավարական բնապահպանական գնահատումը (ՌԲԳ), տեխնաձին ռիսկերի գնահատման համակարգերը, ինչ-

պես նաև հանրային մասնակցության մեխանիզմները⁶⁷ : Հայաստանի Հանրապետության «Շրջակա միջավայրի վրա ազդեցության գնահատման և փորձաքննության մասին» 2014 թվականի օրենքը ձևավորում է այս մեխանիզմների իրավական հիմքը, սակայն դրանց գործնական կիրառումը հաճախ հանդիպում է ֆորմալացման և հանրային մասնակցության սահմանափակման խնդիրներին: Արդյունավետ կանխարգելման համար անհրաժեշտ է ոչ միայն ընթացակարգային պահանջների պահպանում, այլ նաև գիտական հիմնավորված ռիսկի գնահատում և որոշումների կայացման գործընթացի թափանցիկություն:

Մոնիթորինգային մեխանիզմները ներառում են շրջակա միջավայրի վիճակի պարբերական բաղադրիչը, էկոլոգիական տվյալների հավաքագրումը, վերլուծությունը և հանրային մատչելիության ապահովումը: Այս ոլորտում Հայաստանում գործում է «Հայիդրոմետ» ծառայության և Շրջակա միջավայրի վրա ներազդեցության մոնիտորինգի կենտրոնը: Սակայն համակարգը արդիականացնելու համար անհրաժեշտ է կիրառել ժամանակակից թվային տեխնոլոգիաներ, արբանյակային մոնիթորինգի համակարգեր և կապ հաստատել միջազգային տվյալների բազաների հետ: Մոնիթորինգային համակարգի էֆեկտիվությունը ուղղակիորեն կախված է տվյալների որակից, հասանելիությունից և դրանց օգտագործման իրավական հնարավորությունից:

Արձագանքային մեխանիզմները ներառում են էկոլոգիական ռիսկերի և արտակարգ իրավիճակների կառավարման համակարգերը, բնական և տեխնաձին աղետների հետևանքների վերացման գործողությունները և իրավական պատասխանատվության մեխանիզմները⁶⁸ : Այս ոլորտում Հայաստանի Արտակարգ իրավիճակների նախարարության և այլ ռազմավարական գործակալությունների գործունեությունը պահանջում է ամրապնդում հատկապես միջոլորտային համակարգման և միջազգային համագործակցության ուղղություններով :

Առանցքային ինստիտուցիոնալ խնդիրներից մեկը շրջակա միջավայրի պահպանության ինտեգրումն է անվտանգության խորհուրդների աշխատանքում: Ժամանակակից պետությունների փորձը ցույց է տալիս, որ էկոլոգիական հարցերը ընդգրկվում են ազգային անվտանգության խորհուրդների օրակարգում այն դեպքերում, երբ դրանք ձեռք են բերում ռազմավարական նշանակություն: Հայաստանի Հանրապետության Անվտանգության խորհրդի աշխատանքում շրջակա միջավայրի պահպանության հիմնախնդիրների համակարգային դիտարկումը կարող է ապահովել այս ոլորտի ռազմավարական ուղղորդումը և միջոլորտային համակարգումը :

Միջսերնդային պատասխանատվությունը և շրջակա միջավայրի պահպանության պետական անվտանգային չափանիշը

Շրջակա միջավայրի պահպանության՝ որպես պետական անվտանգության բաղադրիչի յուրահատուկ հատկանիշներից մեկը դրա միջսերնդային բնույթն է: Ի տարբերություն ավանդական անվտանգության սպառնալիքների, որոնք հիմնականում ունեն կարճաժամկետ կամ միջնաժամկետ հորիզոն, էկոլոգիական ռիսկերը կարող են դրսևորվել տասնամյակներ և անգամ դարեր անց՝ ազդելով ապագա սերունդների կենսակարողության և գոյության պայմանների վրա^{71,72}:

Միջսերնդային պատասխանատվության սկզբունքը, որը սահմանադրական մակարդակում ամրագրված է Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության 12-րդ հոդվածում, Գերմանիայի Հիմնական օրենքի 20a հոդվածում և բազմաթիվ այլ պետությունների սահմանադրություններում, պահանջում է, որ պետության գործունեությունը գնահատվի ոչ միայն ներկա ազդեցությունների, այլ նաև ապագա հետևանքների տեսանկյունից^{73,74,75,76,77}: Այս սկզբունքը սահմանափակում է ներկա սերնդի ազատությունը՝ անսահմանափակ սպառելու բնական ռեսուրսները:

Գերմանական Դաշնային Սահմանադրական դատարանի 2021 թվականի կլիմայի որոշումը այս սկզբունքին տվեց նոր իրավական բովանդակություն: Անվտանգության տեսանկյունից միջսերնդային պատասխանատվությունը պահանջում է պետական քաղաքականության երկարաժամկետ պլանավորում և ռազմավարական որոշումների գնահատում այնպիսի հորիզոնում, որը գերազանցում է ընտրական ցիկլերի սահմանները: Այս պահանջը ստեղծում է հատուկ ինստիտուցիոնալ մարտահրավեր ժողովրդավարական պետությունների համար, քանի որ ընտրական քաղաքականության տրամաբանությունը հաճախ ուղղված է կարճաժամկետ արդյունքների և քվեահարթակի տրամադրության բավարարմանը: Էկոլոգիական անվտանգության սահմանադրականացումը, այդ թվում՝ անկախ բնապահպանական մարմինների ստեղծումը, դատական վերահսկողության ընդլայնումը և հանրային մասնակցության երաշխիքների ամրապնդումը, կարող է ապահովել երկարաժամկետ շահերի պաշտպանությունը կարճաժամկետ քաղաքական ճնշումների պայմաններում⁷⁸:

Եզրակացություն

Իրականացված վերլուծությունը թույլ է տալիս ձևակերպել մի շարք հիմնարար եզրակացություններ:

Առաջին, ազգային անվտանգության հայեցակարգի ընդլայնումը ժամանակակից սահմանադրական

րական և միջազգային իրավունքում հանգեցրել է նրան, որ շրջակա միջավայրի պահպանությունը այլևս չի կարող դիտարկվել որպես անվտանգության ոլորտից դուրս գտնվող ոլորտային քաղաքականություն: Էկոլոգիական անվտանգությունը կազմում է պետական անվտանգության ինտեգրալ և ողնաշարային բաղադրիչ, առանց որի հնարավոր չէ ապահովել մարդկային, ինստիտուցիոնալ և տարածքային անվտանգության մյուս բաղադրիչը:

Երկրորդ, բնապահպանական ռիսկերի ժամանակակից բազմաբնույթ բնույթը՝ կլիմայի փոփոխությունից մինչև տեխնաժին աղետներ և ռեսուրսային սպառում, պահանջում է պետական անվտանգության ռազմավարության հայեցակարգային վերաիմաստավորում: Այս ռիսկերի անտեսումը կամ դրանց նկատմամբ սահմանափակ քաղաքականությունը երկարաժամկետ հեռանկարում կարող է հանգեցնել պետական ինստիտուտների կայունության խարխիւմանը և ազգային անվտանգության հիմնարար սպառնալիքների առաջացմանը:

Երրորդ, միջազգային իրավական չափանիշների ձևավորումը՝ Ստոկհոլմյան հռչակագրից մինչև Փարիզյան համաձայնագիր՝ ստեղծում է այն նորմատիվ շրջանակը, որի հիման վրա պետությունները պետք է կառուցեն իրենց ազգային բնապահպանական անվտանգության համակարգերը⁷⁹: Հայաստանի Հանրապետությունը, լինելով այս միջազգային կառույցների մասնակիցը, ունի ինչպես միջազգային պարտավորություններ, այնպես էլ ազգային շահից բխող անհրաժեշտություն՝ ամրապնդելու իր էկոլոգիական անվտանգության մեխանիզմները:

Չորրորդ, համեմատական իրավաբանական փորձը ցույց է տալիս, որ շրջակա միջավայրի պահպանության սահմանադրականացումը և դրա ինտեգրումը անվտանգության հայեցակարգում ձեռք է բերել տարբեր ձևեր՝ պետական պարտավորությունից (Գերմանիա) մինչև անհատական իրավունքներ (Ֆրանսիա) և բնության ինքնուրույն իրավունքներ (Էկվադոր): Յուրաքանչյուր մոդել ունի իր առավելությունները և սահմանափակումները, սակայն դրանք բոլորն արտացոլում են այն ընդհանուր միտումը, համաձայն որի էկոլոգիական պաշտպանությունը պետք է ստանա սահմանադրաիրավական բարձրագույն երաշխիք⁸⁰:

Հինգերորդ, Հայաստանի Հանրապետության համար շրջակա միջավայրի պահպանության ինտեգրումը պետական անվտանգության համակարգում պահանջում է ինստիտուցիոնալ ամրապնդում, ռազմավարական պլանավորման կատարելագործում, հանրային մասնակցության մեխանիզմների զարգացում և միջազգային համագործակցության ընդլայնում: Այս ուղղությունների զարգացումը կապահովի ոչ միայն Հայաստանի բնապահպանական, այլ նաև համընդհանուր ազ-

գային անվտանգության ամրապնդումը՝ հաշվի առնելով ներկա և ապագա սերունդների շահերը^{81,82} :

Վեցերորդ, միջսերնդային պատասխանատվության սկզբունքի սահմանադրականացումը, որը բխում է Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության 12-րդ հոդվածից, պետք է դառնա էկոլոգիական անվտանգության ռազմավարության առանցք: Այս սկզբունքի գործնական իրականացումը ենթադրում է ռազմավարական որոշումների երկարաժամկետ գնահատում, գիտականորեն հիմնավորված ռիսկի կառավարում և ապագա սերունդների շահերի հաշվառում՝ որպես սահմանադրաիրավական պարտավորություն:

Այսպիսով, շրջակա միջավայրի պահպանությունը որպես պետական անվտանգության բաղադրիչ ներկայացնում է ոչ թե պետության գործունեության լրացուցիչ ուղղություն, այլ ժամանակակից սահմանադրական պետության ինքնության և կենսունակության հիմնարար տարր: Այս ըմբռնումը պետք է դառնա ազգային անվտանգության ռազմավարության հայեցակարգային առանցք, սահմանադրաիրավական դոկտրինի զարգացման հիմք և իրավակիրառական պրակտիկայի ուղղորդող սկզբունք:

Վերջապես, շրջակա միջավայրի պահպանության՝ որպես պետական անվտանգության բաղադրիչի արդյունավետ ապահովումը պահանջում է ոչ

միայն նորմատիվ և ռազմավարական մակարդակի ամրագրումներ, այլ նաև համապատասխան ինստիտուցիոնալ երաշխիքներ: Այս համատեքստում առանձնահատուկ նշանակություն է ձեռք բերում այնպիսի անկախ մարմնի ձևավորումը, ինչպիսին է «Շրջակա միջավայրի պահպանության անկախ խորհուրդը», որը կարող է իրականացնել շրջակա միջավայրի պահպանության ռազմավարությունների նկատմամբ շարունակական, անկախ և մասնագիտական վերահսկողություն: Նման մարմնի գործունեությունը պետական անվտանգության տեսանկյունից ապահովում է բնապահպանական ռիսկերի ժամանակին բացահայտումը, ռազմավարական որոշումների գիտական հիմնավորվածությունը և դրանց իրականացման արդյունավետ մոնիթորինգը՝ նվազեցնելով ինչպես կարճաժամկետ, այնպես էլ երկարաժամկետ էկոլոգիական սպառնալիքները: Ուստի շրջակա միջավայրի պահպանության ինստիտուցիոնալ ապահովման մեջ անկախ խորհրդի ներառումը պետք է դիտարկվի ոչ միայն ոլորտային կառավարման բարելավման, այլև պետական անվտանգության համակարգի ամրապնդման կարևորագույն տարր:

¹ Տե՛ս, Միավորված ազգերի կազմակերպության զարգացման ծրագիր (United Nations Development Programme, UNDP) (1994). «Մարդկային զարգացման մասին զեկույց» (Human Development Report):

² Տե՛ս, Եվրոպական հանձնաժողով (European Commission) (2019, 11 դեկտեմբերի).

³ «Եվրոպական կանաչ գործարք» (The European Green Deal)

⁴ Տե՛ս, Դալբի, Ս. (Dalby, S.) (2002). Էկոլոգիական անվտանգություն (Environmental Security), University of Minnesota Press:

⁵ Տե՛ս, Հոմեր-Դիքսոն, Թ. (Homer-Dixon, T.) (1999). Շրջակա միջավայր, սակավություն և բռնություն (Environment, Scarcity, and Violence), Princeton University Press:

⁶ Տե՛ս, Բրաուն, Օ. (Brown, O.), Համիլ, Ա. (Hamill, A.), ՄաքԼեման, Ռ. (McLeman, R.) (2007). «Վլիմայի փոփոխությունը՝ որպես “նոր” անվտանգային սպառնալիք» (Climate Change as the “New” Security Threat), Միջազգային հարաբերություններ (International Affairs), 83(6), էջ 1141–1154:

⁷ Տե՛ս, Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրություն (2015):

⁸ Տե՛ս, Հայաստանի Հանրապետության Ազգային անվտանգության ռազմավարություն (2020):

⁹ Տե՛ս, Միավորված ազգերի կազմակերպության զարգացման ծրագիր (United Nations Development Programme, UNDP) (1994). «Մարդկային զարգացման մասին զեկույց» (Human Development Report):

¹⁰ Տե՛ս, Բարնետ, Ջ. (Barnett, J.) (2001). Շրջակա միջավայրի անվտանգության նշանակությունը. էկոլոգիական քաղաքականություն և քաղաքականություն նոր անվտանգության դարաշրջանում (The Meaning of Environmental Security: Ecological Politics and Policy in the New Security Era), Zed Books:

¹¹ Տե՛ս, Մարդկային անվտանգության հանձնաժողով (Commission on Human Security) (2003). Մարդկային անվտանգությունն այժմ (Human Security Now), Նյու Յորք (New York):

- ¹¹ Տե՛ս, ՄԱԿ-ի Գլխավոր քարտուղար Քոֆի Անան (Kofi Annan) (2005). Ավելի լայն ազատության մեջ. դեպի զարգացում, անվտանգություն և նարդու իրավունքներ բոլորի համար (In Larger Freedom: Towards Development, Security and Human Rights for All), ՄԱԿ (United Nations), Նյու Յորք:
- ¹² Տե՛ս, ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեա (United Nations General Assembly) (2012). Բանաձև 66/290՝ Մարդկային անվտանգություն (Resolution 66/290: Follow-up to paragraph 143 on human security of the 2005 World Summit Outcome), Նյու Յորք:
- ¹³ Տե՛ս, Հոմեր-Դիքսոն, Թ. (Homer-Dixon, T.) (1999). Շրջակա միջավայր, սակավություն և բռնություն (Environment, Scarcity, and Violence), Princeton University Press:
- ¹⁴ Տե՛ս, Դալբի, Ս. (Dalby, S.) (2002). Էկոլոգիական անվտանգություն (Environmental Security), University of Minnesota Press:
- ¹⁵ Տե՛ս, Շրջակա միջավայրի և զարգացման համաշխարհային հանձնաժողով (World Commission on Environment and Development) (1987). Մեր ընդհանուր ապագան (Our Common Future):
- ¹⁶ Տե՛ս, Միավորված ազգերի կազմակերպություն (United Nations) (1992). «Ռիոյի հռչակագիր շրջակա միջավայրի և զարգացման մասին» (Rio Declaration on Environment and Development):
- ¹⁷ Տե՛ս, Շրջակա միջավայրի և զարգացման համաշխարհային հանձնաժողով (World Commission on Environment and Development) (1987). «Մեր ընդհանուր ապագան» (Our Common Future):
- ¹⁸ Տե՛ս, Հոմեր-Դիքսոն, Թ. (Homer-Dixon, T.) (1999). Շրջակա միջավայր, սակավություն և բռնություն (Environment, Scarcity, and Violence), Princeton University Press:
- ¹⁹ Տե՛ս, Դալբի, Ս. (Dalby, S.) (2002). Էկոլոգիական անվտանգություն (Environmental Security), University of Minnesota Press:
- ²⁰ Տե՛ս, Կլիմայի փոփոխության հարցերով միջկառավարական փորձագիտական խումբ (Intergovernmental Panel on Climate Change, IPCC) (2023). Կլիմայի փոփոխություն 2023. համակցված զեկույց (Climate Change 2023: Synthesis Report), Վեցերորդ գնահատման զեկույց (Sixth Assessment Report), Ժնև (Geneva):
- ²¹ Տե՛ս, Բարնետ, Ջ. (Barnett, J.) (2001). Շրջակա միջավայրի անվտանգության նշանակությունը. էկոլոգիական քաղաքականություն և քաղաքականություն նոր անվտանգության դարաշրջանում (The Meaning of Environmental Security: Ecological Politics and Policy in the New Security Era), Zed Books:
- ²² Տե՛ս, ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհուրդ, նիստի արձանագրություն S/PV.5663, 17 ապրիլի 2007 թ.
- ²³ Տե՛ս, Եվրոպական հանձնաժողովի (European Commission) (2019, 11 դեկտեմբերի). «Եվրոպական կանաչ գործարք» (The European Green Deal), <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52019DC0640>
- ²⁴ Տե՛ս, ՄԱԿ-ի (United Nations) (1992). «Կլիմայի փոփոխության շրջանակային կոնվենցիա» (United Nations Framework Convention on Climate Change):
- ²⁵ Տե՛ս, ՄԱԿ-ի (United Nations) (2015). «Փարիզյան համաձայնագիր» (Paris Agreement):
- ²⁶ Տե՛ս, Բրաուն, Օ. (Brown, O.), Համիլ, Ա. (Hamill, A.), ՄաքԼեման, Ռ. (McLeman, R.) (2007). «Կլիմայի փոփոխությունը՝ որպես “նոր” անվտանգային սպառնալիք» (Climate Change as the “New” Security Threat), Միջազգային հարաբերություններ (International Affairs), 83(6), էջ 1141–1154:
- ²⁷ Տե՛ս, Միջազգային ատոմային էներգիայի գործակալություն (International Atomic Energy Agency, IAEA), ՄԱԿ-ի այլ կազմակերպությունների հետ համատեղ (2006). Չեռնոբիլի վթարի շրջակա միջավայրի հետևանքները և դրանց վերականգնումը (Environmental Consequences of the Chernobyl Accident and Their Remediation), IAEA, Vienna:
- ²⁸ Տե՛ս, Միջազգային ատոմային էներգիայի գործակալություն (International Atomic Energy Agency, IAEA) (2015). Ֆուկուշիմայի ատոմակայանի վթարը՝ զեկույց գլխավոր տնօրենին (The Fukushima Daiichi Accident: Report by the Director General), IAEA, Vienna:
- ²⁹ Տե՛ս, Հնդկաստանի կառավարություն (Government of India) (1985). Բիոպալի գազային արտահոսքի աղետի մասին պաշտոնական զեկույց (Report on the Bhopal Gas Leak Disaster), Government of India:
- ³⁰ Տե՛ս, Հոմեր-Դիքսոն, Թ. (Homer-Dixon, T.) (1999). Շրջակա միջավայր, սակավություն և բռնություն (Environment, Scarcity, and Violence), Princeton University Press:
- ³¹ Տե՛ս, Գլեյք, Փ. (Gleick, P. H.) (1993). «Ջուր և կոնֆլիկտ. քաղցրահամ ջրային ռեսուրսները և միջազգային անվտանգությունը» (Water and Conflict: Fresh Water Resources and International Security), International Security, 18(1), էջ 79–112:
- ³² Տե՛ս, Հայաստանի Հանրապետություն (Republic of Armenia) (2021). Կլիմայի փոփոխությանը հարմարվելու ազգային գործողությունների ծրագիր և միջոցառումների ցանկ (National Action Programme of Adaptation to Climate Change and List of Measures for 2021–2025), Երևան:
- ³³ Տե՛ս, Համաշխարհային բանկ (World Bank) (2018). Beyond Scarcity: Water Security in the Middle East and North Africa, World Bank, Washington, DC:
- ³⁴ Տե՛ս, ՄԱԿ-ի ջրային մախաճեռություն (UN-Water)՝ ՄԱԿ-ի շրջակա միջավայրի ծրագրի (United Nations Environment Programme, UNEP) մասնակցությամբ (2012)...
- ³⁵ Տե՛ս, Հայաստանի Հանրապետության օրենքը «Սևանա լճի մասին» (2001):
- ³⁶ Տե՛ս, Հայաստանի Հանրապետության Ազգային անվտանգության ռազմավարություն (2020):

- ³⁷ Տե՛ս, Շրջակա միջավայրի և զարգացման համաշխարհային հանձնաժողով (World Commission on Environment and Development) (1987). «Մեր ընդհանուր ապագան» (Our Common Future):
- ³⁸ Տե՛ս, Միավորված ազգերի կազմակերպություն (United Nations) (1972). «Միավորված ազգերի կազմակերպության մարդու շրջակա միջավայրի հարցերով Ստոկհոլմյան հռչակագիր» (Stockholm Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment):
- ³⁹ Տե՛ս, Միավորված ազգերի կազմակերպություն (United Nations) (1992). «Ռիոյի հռչակագիր շրջակա միջավայրի և զարգացման մասին» (Rio Declaration on Environment and Development):
- ⁴⁰ Տե՛ս, ՄԱԿ-ի (United Nations) (1992). «Կլիմայի փոփոխության շրջանակային կոնվենցիա» (United Nations Framework Convention on Climate Change):
- ⁴¹ Տե՛ս, ՄԱԿ-ի (United Nations) (1997). «Կիոտոյի արձանագրություն» (Kyoto Protocol):
- ⁴² Տե՛ս, ՄԱԿ-ի (United Nations) (2015). «Փարիզյան համաձայնագիր» (Paris Agreement):
- ⁴³ Տե՛ս, Բրաուն, Օ. (Brown, O.), Համիլ, Ա. (Hammill, A.), ՄաքԼեման, Ռ. (McLeman, R.) (2007). «Կլիմայի փոփոխությունը՝ որպես “նոր” անվտանգային սպառնալիք» (Climate Change as the “New” Security Threat), Միջազգային հարաբերություններ (International Affairs), 83(6), էջ 1141–1154:
- ⁴⁴ Տե՛ս, «Շրջակա միջավայրի հարցերում տեղեկատվության մատչելիության, որոշումների ընդունման գործընթացում հանրության մասնակցության և արդարադատության մատչելիության մասին» կոնվենցիա (Օրհուսի կոնվենցիա) (Convention on Access to Information, Public Participation in Decision-Making and Access to Justice in Environmental Matters, Aarhus Convention) (1998):
- ⁴⁵ Տե՛ս, ՄԻԵԴ-ի Վերեին ԿլիմաՋենիֆրինեն Շվայց և այլ ընդդեմ Շվեյցարիայի (Verein KlimaSeniorinnen Schweiz and Others v. Switzerland), գանգատ թիվ 53600/20, 2024 թվականի ապրիլի 9-ի վճիռը (Մեծ պալատ):
- ⁴⁶ Տե՛ս, Եվրոպական միության մասին պայմանագիր (Treaty on European Union) (կոնսոլիդացված տարբերակ) (2012). հոդված 3(3):
- ⁴⁷ Տե՛ս, Եվրոպական միության հիմնարար իրավունքների խարտիա (Charter of Fundamental Rights of the European Union) (2012). հոդված 37:
- ⁴⁸ Տե՛ս, Եվրոպական միություն (European Union) (2022). Եվրոպական ռազմավարական կոմպաս. անվտանգության և պաշտպանության համար (A Strategic Compass for Security and Defence), Բրյուսել (Brussels):
- ⁴⁹ Տե՛ս, Եվրոպական միություն և Հայաստանի Հանրապետություն (European Union and Republic of Armenia) (2017). Համապարփակ և ընդլայնված գործընկերության համաձայնագիր (Comprehensive and Enhanced Partnership Agreement, CEPA), Բրյուսել:
- ⁵⁰ Տե՛ս, Եվրոպական հանձնաժողով (European Commission) (2019, 11 դեկտեմբերի). «Եվրոպական կանաչ գործարք» (The European Green Deal), <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52019DC0640>
- ⁵¹ Տե՛ս, Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրություն (2015):
- ⁵² Տե՛ս, Ֆրանսիայի Հանրապետության «Շրջակա միջավայրի խարտիա» (Charter for the Environment) (2005):
- ⁵³ Տե՛ս, Շվեյցարիայի Համադաշնության Դաշնային Սահմանադրություն (Federal Constitution of the Swiss Confederation):
- ⁵⁴ Տե՛ս, Գերմանիայի Դաշնային Հանրապետության Հիմնական օրենք (Basic Law for the Federal Republic of Germany), հոդված 20ա:
- ⁵⁵ Տե՛ս, Էկվադորի Հանրապետության Սահմանադրություն (Constitution of Ecuador) (2008), բնության իրավունքներին վերաբերող դրույթներ (Rights of Nature / Derechos de la Naturaleza):
- ⁵⁶ Տե՛ս, Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրություն (2015):
- ⁵⁷ Տե՛ս, Հայաստանի Հանրապետության Ազգային անվտանգության ռազմավարություն (2020):
- ⁵⁸ Տե՛ս, Հայաստանի Հանրապետության կառավարության N 610-Լ որոշում՝ «Փարիզյան համաձայնագրի ներքո ՀՀ-ի 2021–2030 թվականների ազգային մակարդակով սահմանված գործողությունները հաստատելու մասին» (2021):
- ⁵⁹ Տե՛ս, Հայաստանի Հանրապետության օրենքը «Սևանա լճի մասին» (2001):
- ⁶⁰ Տե՛ս, Հայաստանի Հանրապետության Ազգային անվտանգության ռազմավարություն (2020):
- ⁶¹ Տե՛ս, Հայաստանի Հանրապետության օրենքը «Շրջակա միջավայրի վրա ազդեցության գնահատման և փորձաքննության մասին» (2014, նոր խմբագրությամբ՝ 2023):
- ⁶² Տե՛ս, «Շրջակա միջավայրի հարցերում տեղեկատվության մատչելիության, որոշումների ընդունման գործընթացում հանրության մասնակցության և արդարադատության մատչելիության մասին» կոնվենցիա (Օրհուսի կոնվենցիա) (Convention on Access to Information, Public Participation in Decision-Making and Access to Justice in Environmental Matters, Aarhus Convention) (1998):
- ⁶³ Տե՛ս, ՄԱԿ-ի (United Nations) (1992). «Կլիմայի փոփոխության շրջանակային կոնվենցիա» (United Nations Framework Convention on Climate Change):
- ⁶⁴ Տե՛ս, ՄԱԿ-ի (United Nations) (2015). «Փարիզյան համաձայնագիր» (Paris Agreement):
- ⁶⁵ Տե՛ս, «Շրջակա միջավայրի հարցերում տեղեկատվության մատչելիության, որոշումների ընդունման գործընթացում հանրության մասնակցության և արդարադատության մատչելիության մասին» կոնվենցիա

(Օրհուսի կոնվենցիա) (Convention on Access to Information, Public Participation in Decision-Making and Access to Justice in Environmental Matters, Aarhus Convention) (1998):

⁶⁶ Տե՛ս, Բարնեթ, Ջ. (Barnett, J.) (2001). Շրջակա միջավայրի անվտանգության նշանակությունը. Էկոլոգիական քաղաքականություն և քաղաքականություն նոր անվտանգության դարաշրջանում (The Meaning of Environmental Security: Ecological Politics and Policy in the New Security Era), Zed Books:

⁶⁷ Տե՛ս, «Շրջակա միջավայրի վրա ազդեցության գնահատման և փորձաքննության մասին» ՀՀ 2014 թվականի օրենքը

⁶⁸ Տե՛ս, Դալբի, Ս. (Dalby, S.) (2002). Էկոլոգիական անվտանգություն (Environmental Security), University of Minnesota Press:

⁶⁹ Տե՛ս, Հայաստանի Հանրապետության Ազգային անվտանգության ռազմավարություն (2020):

⁷⁰ Տե՛ս, Բրաուն, Օ. (Brown, O.), Համիլ, Ա. (Hamill, A.), ՄաքԼեման, Ռ. (McLeman, R.) (2007). «Կլիմայի փոփոխությունը՝ որպես “նոր” անվտանգային սպառնալիք» (Climate Change as the “New” Security Threat), Միջազգային հարաբերություններ (International Affairs), 83(6), էջ 1141–1154:

⁷¹ Տե՛ս, Շրջակա միջավայրի և զարգացման համաշխարհային հանձնաժողով (World Commission on Environment and Development) (1987). «Մեր ընդհանուր ապագան» (Our Common Future):

⁷² Տե՛ս, Գերմանիայի Դաշնային սահմանադրական դատարան (Federal Constitutional Court) (2021). 2021 թվականի մարտի 24-ի կլիմայի վերաբերյալ որոշում (Klimabeschluss / Order of 24 March 2021):

⁷³ Տե՛ս, Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրություն (2015):

⁷⁴ Տե՛ս, Գերմանիայի Դաշնային Հանրապետության Հիմնական օրենք (Basic Law for the Federal Republic of Germany), հոդված 20ա:

⁷⁵ Տե՛ս, Ֆրանսիայի Հանրապետության «Շրջակա միջավայրի խարտիա» (Charter for the Environment) (2005):

⁷⁶ Տե՛ս, Շվեյցարիայի Համադաշնության Դաշնային Սահմանադրություն (Federal Constitution of the Swiss Confederation):

⁷⁷ Տե՛ս, Էկվադորի Հանրապետության Սահմանադրություն (Constitution of Ecuador) (2008), բնության իրավունքներին վերաբերող դրույթներ (Rights of Nature / Derechos de la Naturaleza):

⁷⁸ Տե՛ս, «Շրջակա միջավայրի հարցերում տեղեկատվության մատչելիության, որոշումների ընդունման գործընթացում հանրության մասնակցության և արդարադատության մատչելիության մասին» կոնվենցիա (Օրհուսի կոնվենցիա) (Convention on Access to Information, Public Participation in Decision-Making and Access to Justice in Environmental Matters, Aarhus Convention) (1998):

⁷⁹ Տե՛ս, Միավորված ազգերի կազմակերպություն (United Nations) (1972).

«Միավորված ազգերի կազմակերպության մարդու շրջակա միջավայրի հարցերով Ստոկհոլմյան հռչակագիր»-ը (Stockholm Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment), Միավորված ազգերի կազմակերպություն (United Nations) (1992). «Ռիոյի հռչակագիր շրջակա միջավայրի և զարգացման մասին» (Rio Declaration on Environment and Development), ՄԱԿ-ի (United Nations) (1992). «Կլիմայի փոփոխության շրջանակային կոնվենցիա» (United Nations Framework Convention on Climate Change), ՄԱԿ-ի (United Nations) (1997). «Կիոտոյի արձանագրություն» (Kyoto Protocol), ՄԱԿ-ի (United Nations) (2015). «Փարիզյան համաձայնագիր» (Paris Agreement), «Շրջակա միջավայրի հարցերում տեղեկատվության մատչելիության, որոշումների ընդունման գործընթացում հանրության մասնակցության և արդարադատության մատչելիության մասին» կոնվենցիա (Օրհուսի կոնվենցիա) (Convention on Access to Information, Public Participation in Decision-Making and Access to Justice in Environmental Matters, Aarhus Convention) (1998):

⁸⁰ Տե՛ս, Գերմանիայի Դաշնային Հանրապետության Հիմնական օրենքը (Basic Law for the Federal Republic of Germany), հոդված 20ա, Գերմանիայի Դաշնային սահմանադրական դատարան (Federal Constitutional Court) (2021). 2021 թվականի մարտի 24-ի կլիմայի վերաբերյալ որոշումը (Klimabeschluss / Order of 24 March 2021), Ֆրանսիայի Հանրապետության «Շրջակա միջավայրի խարտիա» (Charter for the Environment) (2005), Շվեյցարիայի Համադաշնության Դաշնային Սահմանադրություն (Federal Constitution of the Swiss Confederation), Էկվադորի Հանրապետության Սահմանադրություն (Constitution of Ecuador) (2008), բնության իրավունքներին վերաբերող դրույթներ (Rights of Nature / Derechos de la Naturaleza)

⁸¹ Տե՛ս, Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրությունը (2015), Հայաստանի Հանրապետության Ազգային անվտանգության ռազմավարություն (2020):

⁸² Տե՛ս, Շրջակա միջավայրի և զարգացման համաշխարհային հանձնաժողով (World Commission on Environment and Development) (1987). Մեր ընդհանուր ապագան (Our Common Future):

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

Ներպետական իրավական աղբյուրներ

1. Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրություն (2015):
2. Հայաստանի Հանրապետության օրենք «Սևանա լճի մասին» (2001):
3. Հայաստանի Հանրապետության օրենք «Շրջակա միջավայրի վրա ազդեցության գնահատման և փորձաքննության մասին» (2014, նոր խմբագրությամբ՝ 2023):
4. Հայաստանի Հանրապետության Ազգային անվտանգության ռազմավարություն (2020):
5. Հայաստանի Հանրապետության կառավարության N 610-Լ որոշում՝ «Փարիզյան համաձայնագրի ներքո ՀՀ-ի

2021–2030 թվականների ազգային մակարդակով սահմանված գործողությունները հաստատելու մասին» (2021):
6. Հայաստանի Հանրապետության կառավարության 2021 թվականի մայիսի 13-ի N 749-Լ որոշում՝ «Կլիմայի փոփոխության հարմարվողականության ազգային գործողությունների ծրագիրը և 2021–2025 թվականների միջոցառումների ցանկը հաստատելու մասին»:

Միջազգային իրավական աղբյուրներ և փաստաթղթեր

7. Միավորված ազգերի կազմակերպություն (United Nations) (1972). Ստոկհոլմյան հռչակագիր մարդու շրջակա միջավայրի մասին (Stockholm Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment)
8. Միավորված ազգերի կազմակերպություն (United Nations) (1992). Ռիոյի հռչակագիր շրջակա միջավայրի և զարգացման մասին (Rio Declaration on Environment and Development):
9. Միավորված ազգերի կազմակերպություն (United Nations) (1992). Կլիմայի փոփոխության շրջանակային կոնվենցիա (United Nations Framework Convention on Climate Change):
10. Միավորված ազգերի կազմակերպություն (United Nations) (1997). Կիոտոյի արձանագրություն (Kyoto Protocol):
11. Միավորված ազգերի կազմակերպություն (United Nations) (2015). Փարիզյան համաձայնագիր (Paris Agreement):
12. ՄԱԿ-ի (UNDP) (1994). Մարդկային զարգացման մասին զեկույց (Human Development Report):
13. ՄԱԿ-ի զարգացման ծրագիր (United Nations Development Programme, UNDP) (2015). Կլիմայի փոփոխության նկատմամբ ազգային հարմարվողականության գործողությունների ծրագիր Հայաստանի համար (National Adaptation Programme of Action to Climate Change, NAPA, Armenia):
14. Շրջակա միջավայրի հարցերում տեղեկատվության մատչելիության, որոշումների ընդունման գործընթացում հանրության մասնակցության և արդարադատության մատչելիության մասին կոնվենցիա (Օրհուսի կոնվենցիա) (Convention on Access to Information, Public Participation in Decision-Making and Access to Justice in Environmental Matters, Aarhus Convention) (1998):
15. Միջազգային ատոմային էներգիայի գործակալություն (International Atomic Energy Agency, IAEA) (2006). Չեռնոբիլի վթարի շրջակա միջավայրի հետևանքները և դրանց վերականգնումը (Environmental Consequences of the Chernobyl Accident and Their Remediation):
16. Միջազգային ատոմային էներգիայի գործակալություն (International Atomic Energy Agency, IAEA) (2015). Ֆուկուշիմա Դայիչի ատոմակայանի վթարը. գլխավոր տնօրենի զեկույց (The Fukushima Daiichi Accident: Report by the Director General):
17. Հնդկաստանի կառավարություն (Government of India) (1985). Բհոպալի գազային արտահոսքի աղետի մասին զեկույց (Report on the Bhopal Gas Leak Disaster):
18. Համաշխարհային բանկ (World Bank) (2018). Սակավությունից անդին. ջրային անվտանգությունը Մերձավոր Արևելքում և Հյուսիսային Աֆրիկայում (Beyond Scarcity: Water Security in the Middle East and North Africa):
19. ՄԱԿ-ի շրջակա միջավայրի ծրագիր (United Nations Environment Programme, UNEP) (2012). Ջրային ռեսուրսների ինտեգրված կառավարման կիրառման վերաբերյալ ջրային զեկույց:
20. Կլիմայի փոփոխության հարցերով միջկառավարական փորձագիտական խումբ (Intergovernmental Panel on Climate Change, IPCC) (2023). Կլիմայի փոփոխություն 2023. համակցված զեկույց (Climate Change 2023: Synthesis Report), Վեցերորդ գնահատման զեկույց (Sixth Assessment Report), Ժնև (Geneva):

III. Միջազգային քաղաքական-ծրագրային և հայեցակարգային աղբյուրներ

21. Շրջակա միջավայրի և զարգացման համաշխարհային հանձնաժողով (World Commission on Environment and Development) (1987). Մեր ընդհանուր ապագան (Our Common Future):
22. Եվրոպական հանձնաժողով (European Commission) (2019). Եվրոպական կանաչ գործարք (The European Green Deal):
23. ՄԱԿ Անվտանգության խորհուրդ, նիստի արձանագրություն S/PV.5663, 17 ապրիլի 2007 թ.)
24. Եվրոպական միության մասին պայմանագիր (Treaty on European Union) (կոնսոլիդացված տարբերակ) (2012). հոդված 3(3):
25. Եվրոպական միության հիմնարար իրավունքների խարտիա (Charter of Fundamental Rights of the European Union) (2012). հոդված 37:
26. Եվրոպական միություն (European Union) (2022). Եվրոպական ռազմավարական կոնպաս. անվտանգության և պաշտպանության համար (A Strategic Compass for Security and Defence), Բրյուսել (Brussels):
27. Եվրոպական միություն և Հայաստանի Հանրապետություն (European Union and Republic of Armenia) (2017). Համապարփակ և ընդլայնված գործընկերության համաձայնագիր (Comprehensive and Enhanced Partnership Agreement, CEPA), Բրյուսել:

Գիտական և տեսական աղբյուրներ

28. Բարնետ, Ջ. (Barnett, J.) (2001). Շրջակա միջավայրի անվտանգության իմաստը (The Meaning of Environmental Security):
29. Հոմեր-Դիքսոն, Թ. (Homer-Dixon, T.) (1999). Շրջակա միջավայր, սակավություն և բռնություն (Environment,

Scarcity, and Violence):

30. Դալբի, Ս. (Dalby, S.) (2002). Էկոլոգիական անվտանգություն (Environmental Security):

31. Բրաուն, Օ., Համիլ, Ա., ՄաքԼեման, Ռ. (Brown, O., Hammill, A., McLeman, R.) (2007). Կլիմայի փոփոխությունը որպես «նոր» անվտանգային սպառնալիք (Climate Change as the “New” Security Threat):

32. Գլեյք, Փ. (Gleick, P. H.) (1993). Ջուր և կոնֆլիկտ (Water and Conflict):

Համեմատական սահմանադրական և դատական աղբյուրներ

33. Եվրոպական դատարանի Վերեին ԿլիմաՁենիորինեն Շվայց և այլք ընդդեմ Շվեյցարիայի (Verein KlimaSeniorinnen Schweiz and Others v. Switzerland), գանգատ թիվ 53600/20, 2024 թվականի ապրիլի 9-ի վճիռը (Մեծ պալատ): Գերմանիայի Գաշնային Հանրապետության Հիմնական օրենք (Basic Law for the Federal Republic of Germany), հոդված 20ա:

34. Գերմանիայի Գաշնային սահմանադրական դատարան (Federal Constitutional Court) (2021). Կլիմայի վերաբերյալ որոշում (2021 թվականի մարտի 24) (Climate Decision of 24 March 2021):

35. Ֆրանսիայի Հանրապետության «Շրջակա միջավայրի խարտիա» (Charter for the Environment) (2005):

36. Շվեյցարիայի Համադաշնության Գաշնային Սահմանադրություն (Federal Constitution of the Swiss Confederation):

37. Էկվադորի Հանրապետության Սահմանադրություն (Constitution of Ecuador) (2008). Բնության իրավունքներ (Rights of Nature):

Карен Туманян

Член Высшего судебного совета

РЕЗЮМЕ

Охрана окружающей среды как составляющая национальной безопасности

Настоящая статья посвящена конституционно-правовому и теоретическому анализу охраны окружающей среды как структурного элемента государственной безопасности. В работе рассматриваются переосмысление концепции национальной безопасности в условиях экологических вызовов, формирование международно-правовых стандартов экологической безопасности, а также интеграция охраны окружающей среды в систему национальной безопасности. Обосновывается позиция, согласно которой экологическая безопасность является необходимым условием устойчивости и реализации суверенитета современного конституционного государства. При этом эффективное обеспечение экологического компонента национальной безопасности требует наличия институциональных гарантий, в частности — посредством создания независимого специализированного органа (независимого совета по охране окружающей среды).

Ключевые слова: охрана окружающей среды, государственная безопасность, экологическая безопасность, концепция национальной безопасности, конституционная безопасность, устойчивое развитие, межпоколенческая ответственность, экологические риски.

Karen Tumanyan

Member of the Supreme Judicial Council

SUMMARY

Environmental protection as a component of national security

This article is devoted to the constitutional-legal and theoretical analysis of environmental protection as a structural component of state security. The study examines the reconceptualization of national security in the context of environmental challenges, the development of international legal standards of environmental security, as well as the integration of environmental protection into the national security system. It substantiates the position that environmental security is a necessary precondition for the stability and the realization of sovereignty of a modern constitutional state. At the same time, the effective обеспечения the environmental component of national security requires

institutional guarantees, in particular through the establishment of an independent specialized body (an independent Environmental Protection Council).

Key words: environmental protection, state security, environmental security, concept of national security, constitutional security, sustainable development, intergenerational responsibility, environmental risks.

Բնագիրը ներկայացվել է 07.05.2026թ.
Ընդունվել է տպագրության 01.06.26թ.